

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB
CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(fransız və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)**

İxtisas: 5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: **Vəfa Vaqif qızı Bağırzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri və Nəzəri dilçilik şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Səidə İbrahim qızı İbrahimova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Mayıl Binnət oğlu Əsgərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevda Ramiz qızı Rzayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Günay Xalid qızı Əfəndiyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoglan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmlər doktoru, dosent
Gülsüm İsrafil qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin aktiv inkişafı ilə əlaqədar olaraq, son zamanlar xarici dillərin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Hazırkı dövrdə dünyada ictimai-siyasi gərginliyin artmasına baxmayaraq, dövlətlər arasında, o cümlədən Azərbaycan və Fransa arasında iqtisadi, mədəni əlaqələr zəminində əməkdaşlıqların davam etməsi, xüsusilə də təhsil sahəsindəki əməkdaşlıq fransız dilinin Azərbaycanda geniş şəkildə öyrənilməsinə təkan verir. Bu, özünü dilçilik sahəsində də göstərir. Azərbaycan dilli auditoriyaya fransız dilini tədris edərkən qarşıya çıxan problemlərdən biri də fransız dilində təyin budaq cümlələrindən geniş şəkildə istifadə olunması və bununla bağlı həmin dil vahidlərinin Azərbaycan dilində qarşılığının müəyyənləşdirilməsində yaranan çətinliklərdir. Bu baxımdan təyin budaq cümlələrinin müxtəlif sistemli dillər, yəni fransız və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında daha dərindən tədqiq edilməsi aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqat işinin aktuallığı həmçinin özünü təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik aspektdə öyrənilməsində göstərir. Belə ki, dillərin struktur-semantik aspektdə araşdırılması müasir dilçilikdə aktual məsələlərdəndir. İlk dəfə olaraq fransız və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tipləri mürəkkəb cümlədə komponentlərin yerləşməsi (baş və budaq cümlə), baş cümlədə təyin olunan sözlün (antesedent) işlənilməsi, komponentlərin bir-biri ilə bağlanması, iştirak edən bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, əvəzlilik-qəliblər, intonasiya baxımından dərindən araşdırılmış və onların sistemli analizi verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız struktur-semantik təsnifat tabeli mürəkkəb cümlələri, o cümlədən də təyin budaq cümlələrini ətraflı şəkildə xarakterizə edir, onların xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxarır. Belə ki, bu təsnifat sintaktik konstruksiyanın semantikasi ilə onun strukturunu sıx əlaqədə götürərək onların ətraflı xarakteristikasını verir, başqa sözlə struktur-semantik təsnifat forma və məzmunun dialektik vəhdətinə əsaslanır.

Azərbaycan və fransız dilçiliyində sintaksisin nəzəri problemlərinə həsr edilmiş bir çox elmi əsərlər mövcuddur ki, bu əsərlərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin və onun bir növü olan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bu və ya digər aspektlərinin təhlili dərindən nəzərdən keçirilmişdir. Bu baxımdan hazırkı tədqiqat işinin aparılmasında azərbaycanlı və əcnəbi tədqiqatçıların (Ə. Abdullayev, Q. Kazımov, K. Abdullayev, M. Musayev, T. Müzəffəroğlu, S. Cəfərova, P. Pospelov, V. Qak, Y. Referovskaya, N. Şteynberq, A. Andreyevskaya, K. Turatyev, H. Prebensen, M. Pyerar, J. Klayber, K. Fuş, V. Serovska və b.) işlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Fransız və Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dissertasiyanın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini müxtəlif dil sistemlərinə aid olan fransız və Azərbaycan dillərində mürəkkəb dil konstruksiyaları – təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik baxımdan tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi geneoloji və tipoloji baxımdan müxtəlif qruplara daxil olan hind-Avropa dilləri ailəsinin roman qrupuna aid flektiv-analitik quruluşlu fransız və türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna mənsub aqlütinativ-sintetik quruluşlu Azərbaycan dillərində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edərək bu dil vahidlərinin birözlü və ikiözlü quruluş tiplərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələri gerçəkləşdirmək lazım gəlmişdir.

- Müxtəlif sistemli dillərdə tabeli mürəkkəb cümlələrin kompleks təsvirini vermək;

- Tabeli mürəkkəb cümlələri struktur-semantik aspektdən təsnif edərək bu dil vahidlərinin birözlü və ikiözlü struktur-semantik tiplərini müəyyən etmək.

- Həm fransız, həm də Azərbaycan dilinin təyin budaq cümlələrinin struktur-semantik nöqtəyi-nəzərdən aid olduqları quruluş tiplərini (birözlü, ikiözlü) müəyyənləşdirmək;

- Təyin budaq cümlələrini komponentləri bir-birinə bağlayan əlaqə vasitələrinə görə (bağlayıcı, bağlayıcı sözlər, bağlayıcının olmaması halları, intonasiya) təhlil etmək;

- Təyin budaq cümlələrini tabeli mürəkkəb cümlədə icra etdiyi vəzifə baxımından təhlil etmək;

- Təyin budaq cümlələrini sintaktik sinonimlik baxımından araşdırmaq;

- Bu dil vahidlərinin tərcümə yollarına nəzər salmaq (fransız dilindən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən fransız dilinə) və bu zaman qarşıya çıxan problemləri təsvir etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda təsviri, müqayisə-tutuşdurma metodlarından və müşahidə üsulundan istifadə edilmişdir.

Müddəfiyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Struktur-semantik təsnifat təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri digər, yəni morfoloji, funksional və formal (bağlayıcı, bağlayıcı sözlər, intonasiya) təsnifatlara nisbətən daha ətraflı şəkildə xarakterizə edir. Belə ki, o, mürəkkəb cümlənin həm məzmununu, həm də quruluşunu sıx əlaqədə götürür.

- Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin birözlüklü və ikiözlüklü quruluş tipləri bu cümlələrin struktur-semantik təsnifatına görə müəyyənləşdirilir.

- Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlə baş cümlə üçün özündə zəruri məlumat ehtiva etdiyi kimi, zəruri olmayan, əlavə məlumat da ehtiva edir ki, bu cəhətə görə fransız dilində təyin budaq cümlələrinin məna baxımından iki növünü - izahedici və məhdudlaşdırıcı növlərini aşkarlamaq mümkündür. Azərbaycan dilində isə bütün təyin budaq cümlələri zəruri olmayan məlumat ehtiva etməməsi səbəbilə fransız dilinin yalnız məhdudlaşdırıcı növünə uyğundur.

- Təşkilində nisbi əvəzlilərdən yalnız *qui* əvəzliyindən istifadə və baş cümlədə, əsasən, vəziyyət bildirən feillərlə yanaşı, idrak feillərindən istifadə etmək kimi məhdudiyətlərlə səciyyələnən atributiv və ya predikativ budaq cümlələr formal cəhətdən təyin budaq cümlələrinin məhdudlaşdırıcı və izahedici növlərinə uyğun

gəlsə də, funksiya etibarilə birincilərdən kəskin fərqlənir ki, belə cümlələrin Azərbaycan dilində qarşılığı ya tabesiz mürəkkəb cümlə, ya da, əsasən, feili sifətli sadə cümlə şəklində ifadə edilə bilər.

- Struktur-sintaktik cəhətdən təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin müvafiq dillərdə feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə əvəzlənərək sadə cümlələrə çevrilməsi belə cümlələrin nisbi sinonimliyini meydana çıxarır. Lakin fransız dilində zaman münasibətlərinin dəqiqləşdirilməsi və subyektin vurğulanması hallarının tam ödənilməməsi, Azərbaycan dilində cümlələrarası üslubi fərqlərin mövcudluğu səbəbilə fikrin məhz təyin budaq cümlələri vasitəsilə ötürülməsi zərurəti belə konstruksiyaların məna baxımından mütləq eyniyyətini əldə etməyə imkan vermir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq müxtəlif sistemli iki dilin materialları əsasında təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin təsviri və müqayisəli aspektdə geniş və sistemli təhlili aparılır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq fransız və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tipləri, eləcə də formal və funksional xüsusiyyətləri geniş dil faktlarının təhlili çərçivəsində dərinlən araşdırılır. Habelə, Azərbaycan dilçiliyində hər iki dilə məxsus təyin budaq cümlələrinin qarşılıqlı şəkildə ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi problemi təhlilə cəlb edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada dilin ümumi nəzəriyyəsinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm olan ümumi universal və tipoloji baxımdan əhəmiyyətli xüsusiyyətlər üzə çıxarılır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyətinə gəlincə, dissertasiyanın nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris olunan ümumi-nəzəri, habelə müqayisəli və tipoloji dilçilik kursları üzrə mühazirələrdə, Azərbaycan tələbə auditoriyasında fransız dilinin sintaksisinin tədrisi prosesində, xarici dillərin tədrisi metodikasında, tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasında, eləcə də ali və orta məktəblər üçün təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin sintaksisi üzrə dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri haqqında elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmununu əhatə edən 12 məqalə və tesiz çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri və Nəzəri Dilçilik şöbələrində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 5 səhifə, I fəsil 46 səhifə, II fəsil 24 səhifə, III fəsil 51 səhifə, Nəticə 3 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 15 səhifə, ümumi həcmi 146 səhifə – 247,680 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tiplərinin müəyyənləşdirilməsi”** adlanır. Bu fəsil 6 paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Fransız və Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin baş cümləyə münasibətinə görə təhlili”**nə həsr olunub. Müasir dünya dilçiləri, xüsusən də fransız dili ilə məşğul olan qrammatika mütəxəssislərinin əksəriyyəti tabeli mürəkkəb cümləyə qrammatik cəhətdən tamamlanmayan və tamamlanması üçün bir və ya bir neçə cümləyə ehtiyac duyan baş cümlə ilə budaq cümlənin birləşməsi kimi baxırlar¹. Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında müəyyən çətinliklərlə üzləşilir ki, bu da təsnifatın formal və yaxud da semantik prinsiplər əsasında aparılması ilə əlaqədardır. Əgər tabeli

¹Grammaire Larousse du XXe siècle – Paris: Larousse, – 1962. – p. 93

mürəkkəb cümlələrin təsnifatı formal-qrammatik prinsip əsasında aparılsa idi, bu zaman tabeedicilərlər, əvəzliliklər, antesedentin və ya korrelyatın olması və s. şərtlər əsas götürülməli idi. Təsnifatın semantik prinsip əsasında aparılmasında isə mürəkkəb bütövün komponentləri arasındakı münasibətin xarakteri əsas götürülməlidir. Fikrimizcə, tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında hər bir əlaqə tipini müəyyənləşdirən formal-qrammatik momentləri nəzərə almaqla tabeedicilərlər və onun bir üzvü ilə tabe cümlə arasındakı mənə münasibətlərini əsas götürmək daha məqsədəuyğundur. Belə ki, məhz tabeedicilərlər elementin məzmun xarakteri, onun semantikasi budaq cümlənin gəlməsinin zəruriliyini və ya mümkünlüyünü şərtləndirir².

Tabeli mürəkkəb cümlələri öyrənərkən bu cümlələrin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, tərkib hissələrin bir vəhdət təşkil etdiyini və bunun nəticəsi olaraq müəyyən mənalar yaratdığını, budaq cümlənin baş cümləyə nisbətən müəyyən vəzifələr daşdığını və bütün bunları təmin etmək üçün cürbəcür əlaqə vasitələri ilə bağlandığını nəzərə almaq lazımdır³.

A.B. Şapiro yazır: *“Baş və budaq cümlə fasiləsiz olaraq bir-birinə təsir göstərir və onlardan hər biri özünün hər hansı bir elementi ilə digərinin məzmununa daxil olur”*⁴.

“Komponentləri arasındakı bağlılıq dərəcəsinə görə tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik cəhətdən təsnifinə qısa nəzəri baxış” adlı II paragrafda tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tipləri olan birözlük və ikiözlük tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs olunur.

Birözlük və ikiözlük tabeli mürəkkəb cümlə nəzəriyyəsini əsaslı şəkildə işləyib hazırlayan F. Fortunatovun fikrincə, *“... budaq*

²Wilmet, M. Grammaire critique du français / M. Wilmet. – Bruxelles: De Boeck, – 2007. – p. 501

³Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasi: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya: [4 cilddə] / Y.M.Seyidov, Ə.Z.Abdullayev, A.M.Məmmədli. – Bakı: Prestij çap evi, – c. 4. – 2014. – s.102-103

⁴Шapiro, А.В. О принципах подчиненных предложений // Русский язык в школе, – 1937. № 2, – с. 36

cümlə təyinatına görə iki cür olur: o, ya bütünlüklə baş cümlə ilə verilən bir fikri aydınlaşdırmağa xidmət edir və bu səbəbdən də baş cümlənin tərkib hissəsinə çevrilmir, ya da o, baş cümlənin bir hissəsini əmələ gətirir, yəni baş cümlənin tərkib hissəsinə çevrilir”⁵. Təsnifatın yeni prinsipi isə daha təfəssilatlı və aydın şəkildə N. Pospelovun işlərində verilmiş və bu konsepsiya daha geniş vüsət almışdır. O, tabeli mürəkkəb cümlələri bir-birindən fərqləndirmək üçün iki meyar irəli sürmüşdür. I meyar tarixi meyardır. Onun fikrincə, birözlü (üzvlərinə ayrılmayan) mürəkkəb cümlələr elə mürəkkəb cümlələrdir ki, burada budaq cümlə sadə cümlənin içərisindən çıxan cümlə üzvünün bağlayıcı və bağlayıcı sözlərin köməyi ilə predikativ vahidə çevrilməsi yolu ilə yaranır. İkiözlü (üzvlərinə ayrılan) mürəkkəb cümlələr isə iki sadə cümlənin tabesizlik əsasında birləşməsindən irəli gəlir.

II meyar – məntiqi meyardır. Məntiqi meyara görə, bir özlü mürəkkəb cümlələr bir hökmün ifadəsi hesab edilir. Вы поедете туда, где стоят ваши части (Siz hərbi hissələrinizin yerləşdiyi yerə gedəcəksiniz). İkiözlü mürəkkəb cümlələrin əsasında iki hökmün qarşılıqlı əlaqəsi durur. Я приехал домой, когда уже было темно (Qaranlıq olanda mən evə gəldim)⁶. Ə. Abdullayevin fikrincə, bir nüvəli tabeli mürəkkəb cümlələr sadə cümlənin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, sadə cümlənin müəyyən hissəsi struktur sərhədlərindən kənara çıxarılır və bu hissə struktur sərhədlərindən kənarda budaq cümlə kimi formalaşır⁷. Q. Kazımov tabeli mürəkkəb cümlələrin birözlü və ikiözlü quruluşa malik olmasını onların tarixi inkişafı ilə bağlayır⁸. Türk dillərini tədqiq edən M. Musayev “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi”

⁵Фортунатов, Ф.Ф. Избранные труды: [в 2 томах]/ Ф.Ф.Фортунатов. – Москва: Государственное учебно-педагогическое изд-во, – т. 1. – 1956. – с.272

⁶Поспелов, Н.С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка, – Москва: Учпедгиз, – 1950. – с.321-333.

⁷Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1974. – s. 385

⁸Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s.304

adlı kitabında türk dillərində təközəklilik və cütözəkliliyin mürəkkəb cümlə sintaktik quruluşunun diaxronik inkişafına, daha doğrusu, onların komponentlərinin predikativ mərkəzlərinin formalaşmasının təkamülünə şamil edilməsi fikri ilə razılaşmır və qeyd edir: *“Ancaq hər hansı bir dilin dil-nitq səviyyəsində formalaşdığı lap ilk inkişaf mərhələlərindən etibarən mürəkkəb cümlə komponentləri arasında tabelilik əlaqəsinin həm təközəklilik həm də cütözəklilik quruluşunda mümkünlüyü damılmazdır”*⁹.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü paragrafı **“Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təsnifatdakı yeri”** adlanır.

Struktur-semantik təsnifat XX əsrin 50-70 ci illərində mürəkkəb cümlələrin tədqiqində xüsusi bir yanaşma, istiqamət kimi formalaşmışdır. Bu təsnifat tabeli mürəkkəb cümlələrin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alır, onların struktur əlamətləri məcmusundan çıxış edərək, eyni zamanda komponentlər arasındakı münasibəti nəzərə alaraq tabeli mürəkkəb cümlələri ətraflı şəkildə xarakterizə edir.

A. Safarqaliyeva öz namizədlik dissertasiyasında belə qeyd edir: *“Tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif təsnifatlarının tədqiqatından belə nəticə çıxarmaq olur ki, yalnız struktur-semantik təsnifat tabeli mürəkkəb cümlələrin xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxarır. Belə ki, bu təsnifat sintaktik konstruksiyanın semantikasi ilə onun strukturunu sıx əlaqədə götürərək onların ətraflı xarakteristikasını verir, başqa sözlə, struktur-semantik təsnifat forma və məzmunun dialektik vəhdətinə əsaslanır”*¹⁰.

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik baxımdan 3 quruluş tipi (birözəkli, ikiözəkli, korrelyativ) mövcuddur və təyin budaq cümlələri bu quruluş tiplərindən birözəkli və korrelyativ quruluşlara aiddir.

⁹Musayev, M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi / M.Musayev. – Bakı: Kitab aləmi, – 2010. – s.97

¹⁰Сафаргалиева, А. Придаточные определительные в системе классификаций сложноподчиненных предложений // Гуманитарные научные исследования, – 2014. № 10 (38), – с.132-138

Fransız dilinin nisbi budaq cümlələrinin antesedentli növündə budaq cümlə baş cümlədəki antesedentə münasibətinə görə mənaca iki qrupa bölünür: a) məhdudlaşdırıcı nisbi budaq cümlələr, b) izahedici nisbi budaq cümlələr. Onlardan birincisi birözəkli, ikincisi isə ikiözəkli quruluş tipinə müvafiqdir.

Bu fəsildə Azərbaycan dilində təyin budaq cümlələrinin struktur-semantik baxımından fərqli təsnifatları verilmişdir. Bu təsnifatlara görə Azərbaycan dilinin təyin budaq cümlələri quruluşlarına görə, əsasən, iki və ya üç qrupda yerləşdirilir. 1) Baş cümlədə təyinolunan sözün qarşısında *elə, belə, elə bir, belə bir, o, bu, həmin, haman* və s. kimi siqnalçı qəlib əvəzliliklər olur, budaq cümlə isə baş cümlədən sonra gələrək baş cümlədə qarşısında qəlib əvəzlik olan ismin və ya isim qrupunun mənasını izah edir. Məs: *Ancaq bu gəliş nə qədər xoş və unudulmaz olsa da ondan sonra elə bir hadisə baş vermişdi ki, Elməddinin bütün xəyallarını da, az qala bütün həyatını da alt-üst etmişdir*¹¹. 2) Bu qrupa budaq cümləsi əvvəl, baş cümləsi sonra gələn korrelyativ təyin budaq cümlələr daxildir. Budaq cümlədə relyat funksiyasında bağlayıcı sözlər, baş cümlədə isə korrelyat kimi əvəzliliklər işlənir. *Hansı sənəti istəsən, o sənəti də seçərsən (danışıqdan)*. Q. Kazımov yazır ki, Ə. Abdullayev bu təyin budaq cümlələrinin xüsusi tip olmasını vurğulamış, ona görə də təyin budaq cümlələrinin 3 tipini göstərərək, bu təyin budaq cümlələrini 3-cü qrupda yerləşdirmişdir¹². M. Musayev və Q. Kazımov təyin budaq cümlələrinin bu tipini quruluşuna və cümlədəki komponentlərin bağlanma vasitələrinə və sırasına görə təyin budaq cümlələrinin 2-ci qrupunda yerləşdirsələr də onların fərqli quruluşa aid olduğunu qeyd etmişlər^{13 14}.

¹¹Hacızadə, Ə. Ayrılığın sonu yoxmuş: [on cildə] / Ə.Hacızadə. – Bakı: Nafta-Press, – IV c. – 2004. – s.291

¹²Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s. 356

¹³Musayev, M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi / M.Musayev. – Bakı: Kitab aləmi, – 2010. – s.167-170

¹⁴Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s. 356

Azərbaycan dilində təyin budaq cümlələrinin bir quruluş tipi də mövcuddur ki, bu təyin budaq cümlələrinin yerləşdirilməsi dilçilər üçün problem yaratmışdır. Budaq cümləsinin baş cümlənin içərisində yerləşdiyi bu təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri Ə. Abdullayev¹⁵ II qrupda, Q. Kazımov¹⁶ və M. Musayev¹⁷ bağlayıcı sözlərin iştirakı ilə qurulan korrelyativ təyin budaq cümlələri ilə birlikdə onları II qrupda yerləşdirmişlər. *O mətləb ki, mən demək istəyirəm, elə siz bacaran mətləbdir*¹⁸; *O məsələni ki, sizə danışacağam heç həs bilməməlidir* (danışığıdan).

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü paragrafi “**Fransız dilinin nisbi sifət budaq cümlələrinin antesedentli növü və onun əsas məna növləri – məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi sifət budaq cümlələr**” adlanır. Baş cümlədə antesedentin iştirak edib etməməsindən asılı olaraq fransız dilində təyin budaq cümlələri iki əsas növə ayrılır – nisbi sifət budaq cümlələri və ya antesedentli nisbi sifət budaq cümlələr (les propositions subordonnées relatives adjectives ou les propositions subordonnées relatives avec antécédent) və substantiv nisbi budaq cümlələr və ya antesedentsiz nisbi budaq cümlələr (les propositions subordonnées relatives substantives ou les relatives sans antécédent). Antesedentin iştirak edib etməməsi dedikdə, qeyd etməliyik ki, fransız dilinin təyin budaq cümlələri məhz bu meyara əsasən bölünür. Digər budaq cümlələr arasında özünəməxsus struktura malik olmasına, müəyyən mətn daxilində işlənmə tezliyinə görə fərqlənən nisbi budaq cümlələrin bir dil hadisəsi kimi geniş olması səbəbi ilə K. Turatye fransız dilinin nisbi budaq cümlələrinin təsnifinə onun normal tipi sayılan və təyin budaq cümləsi deyərəkən ilk ağıla gələn antesedentli təyin budaq cümlələrdən başlamağı təklif etmişdir. Antesedent sözü sxolastik

¹⁵Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: [2 cildə], II cild, – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962, – s. 140-141

¹⁶Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s. 356

¹⁷Musayev, M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi / M.Musayev. – Bakı: Kitab aləmi, – 2010. – s. 154-155

¹⁸İbrahimov, M. Pərvanə / M. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 703. s.

latın dilinə aid olub, *irəlidə gedən, əvvəldə gələn* mənasını verir. Antecedent – nisbi budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində işlənən və özündən sonra gələn nisbi əvəzliliklərlə izah olunan, tamamlanan dil elementidir. Başqa cür desək, antecedent cümlədə işlənən elə bir elementdir ki, o digər element vasitəsilə yenidən təkrarlanır^{19 20}. Məs: *Il regarda la femme qui refermait la porte, vit un visage sans couleur, aux paupières bouffies*²¹ (O, qapını bağlayan qadına baxdı, rəngi qaçmış, göz qapaqları şişmiş bir çöhrə gördü); *Et Martin laissa tomber par terre la tasse qu'il avait à la main*²² (Və Martin əlində tutduğu fincanı yerə saldı).

Antecedentli nisbi budaq cümlələr mənacə iki növə – məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələrə ayrılır. Məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələr təyin funksiyası daşıyır, onlar cümlədən çıxarıldıqda baş cümlə əsas mənasından məhrum olur. İzahedici təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə budaq cümlə təyin funksiyası daşımaqdan çox, əlavə məlumat çatdırmağa xidmət edir və onun cümlədən çıxarılması cümlənin mənasına heç bir zərər vurmur. Onlar arasındakı fərq yazıda durğu işarələri, şifahidə fasilədir. Şifahidə məhdudlaşdırıcı nisbi budaq cümlə izahedici nisbi budaq cümləyə nisbətən daha sürətlə, fasiləsiz tələffüz edilir. Belə ki, məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlə antecedentlə birləşib onunla birlikdə sürətlə tələffüz olunaraq, ona daha yaxın olur və antecedentin təyini vəzifəsini icra edir. İzahedici və məhdudlaşdırıcı cümlələr arasındakı fərq nəzərə alınmadan, yəni durğu işarələrinin qoyulub-qoyulmamasına diqqət yetirilmədən *Les enfants, qui étaient fatigués, ont fait une sieste* (danışıqdan) (yorğun olan bütün uşaqlar mürgüləmişdilər, bütün yorğun uşaqlar) izahedici təyin budaq cümləsini *Les enfants qui étaient fatigués ont fait une sieste* (uşaqların hamısı deyil, yalnız yorğun olanları, yəni bəziləri

¹⁹Touratier, Ch. Morphologie et morphématique. Analyse en morphemes. / Ch. Touratier. – Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, – 2002. – p.9

²⁰De Vries M. The Syntax of Relativization / M.de Vries. – Utrecht: LOT, – 2002. – p.182

²¹<https://www.scribd.com/doc/272434304/L-Ombre-Chinoise>

²²Yenə orada

mürğüləmişdilər) məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlə formasında vergülsüz işlətsək, bu cümlələr Azərbaycan dilinə eyni – Yorgun uşaqlar mürğüləmişdilər – şəklində tərcümə edilər ki, bu da onlar arasındakı əsas məna fərqlərini ötürə bilməz. Fransız dilində bu cümlələrin quruluşu Azərbaycan dilindəki həmin cümlələrin quruluşu ilə uyğun gəlmədiyindən bu cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən məna fərqlərini ifadə etmək üçün fransız dilindəki kimi durğu işarələrindən deyil, əlavə sözlərdən - leksik vasitələrdən istifadə edilir. Fransız dilinin antedentli təyin budaq cümlələrinin mənacə hər iki növü də Azərbaycan dilində feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunur.

Birinci fəslin beşinci paragrafi **“Fransız dilində məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələrinin quruluş tipləri”** adlanır. E.A. Referovskaya özünün “Синтаксис современного французского языка. Сложное предложение” adlı kitabında nisbi asılılıqla bir-biri ilə bağlanan və baş cümlə-budaq cümlə iyerarxiyasına riayət edən təyin budaq cümlələrini iki hissəyə ayırır. 1) Baş cümlə üçün iştirakı vacib olan budaq cümlələr. 2) Baş cümlə üçün iştirakı vacib olmayan budaq cümlələr. Referovskaya baş cümlə üçün iştirakı vacib olan budaq cümlələri təközəkli quruluş tipinə, baş cümlə üçün iştirakı vacib olmayan budaq cümlələri isə cütözəkli quruluş tipinə aid edir. Budaq cümlənin baş cümlədəki antedentlə sıx bağlanması və yaxud da ona birləşmədən ayrıca, müstəqil şəkildə işləmə bilməsinə görə A. Andreyevskaya da fransız dilində təyin budaq cümlələrini mənacə məhdudlaşdırıcı və izahedici təyin budaq cümlələrinə bölmür. Müəllif məhdudlaşdırıcı təyin budaq cümlələri təközəkli (üzvlərinə ayrılmayan) tabeli mürəkkəb cümlələrə, izahedici təyin budaq cümlələri isə cütözəkli (üzvlərinə ayrılan) tabeli mürəkkəb cümlələrə aid edir.

Fransız dilində *ce qui, ce que* nisbi əvəzlilikləri ilə baş cümləyə qoşulan cümlələr də mövcuddur. E.A. Referovskaya bu cümlələrin baş cümlədəki antedentli təyin etmədiyini, yalnız bütünlüklə baş cümlənin məzmununa aid əlavə məlumat verdiyini qeyd edir. Buradakı *ce* antedent deyil, o yalnız baş cümlənin mənasını yekunlaşdıraraq onun ümumi mənasını təmsil edən formal

*elementdir. Özündə tabelilik əlamətləri ehtiva etməyən bu tip cümlələr nisbi qoşulma cümlələri kimi müəyyənləşə bilər*²³. Bu cümlələr Azərbaycan dilində qoşulma budaq cümlələrinə uyğun gəlir və əsasən, *bu da, o da, bunlar da, onlar da, bunu da, onu da* və s. işarə əvəzlilikləri ilə tərcümə olunur.

Azərbaycan dilinin təyin budaq cümlələri fransız dilinin məhdudlaşdırıcı və izahedici təyin budaq cümlələrindən yalnız birincisinə uyğun gəlir. Fransız dilinin ikiözlü izahedici nisbi budaq cümlələrinin, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur.

Altıncı paragraf **“Fransız dilinin nisbi budaq cümlələrinin feil şəkli. Antecedentli nisbi budaq cümlələrin semantik növləri olan məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələrin feil şəkli”** adlanır. Fransız dilinin antecedentli nisbi budaq cümlələri, əsasən, feilin xəbər (indicatif), arzu (subjunctif) və şərt (conditionel) şəkillərində işlənir. Nisbi budaq cümlələrin bu feil şəkillərindən birində işlənməsi bu budaq cümlələrin tipindən və eləcə də bu cümlələri işlədən şəxsin seçimindən asılıdır. Belə ki, müxtəlif feil şəkillərindən istifadə olunmasından asılı olaraq cümlənin mənası dəyişir^{24 25}.

Qui nisbi əvəzliyi

Bu nisbi əvəzliliklə daxil edilən budaq cümləni feilin xəbər şəklində işlədək (indicatif). *Je cherche une maison qui a un toit vert*²⁶ (Mən damı yaşıl olan ev axtarıram). Eyni cümləni feilin arzu şəklində işlədək: *Je cherche une maison qui aie un toit vert* (Mən elə bir ev axtarıram ki, damı yaşıl olsun). Bu iki cümlə feilin müxtəlif şəkillərində işləndiklərindən onlar mənacə bir-birindən fərqlənir. Birinci cümlədə danışan şəxs belə bir evin olduğundan əmindir. Halbuki ikinci cümlədə o, bundan əmin deyil. O sadəcə belə bir ev

²³Реферовская, Е.А. Синтаксис французского современного языка. Сложное предложение / Е.А.Реферовская. –Ленинград: Наука, – 1969. – с. 9

²⁴Baccus, N. Grammaire française / N. Baccus. – Paris: Libro, – 2004. – с. 125-126

²⁵https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu__doc..pdf

²⁶Yenə orada

tapa bilməsini arzulayır. Azərbaycan dilində biz I cümləni tərkibində feili sifət olan sadə cümlə ilə verdiyimiz halda, II cümləni feilin əmr şəklində olan, arzu mənalı təyin budaq cümləsi ilə veririk. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində feilin arzu şəklində işlənən nisbi budaq cümlələr çox zaman danışıq dilində feilin şərt şəklində işlənir.

Que nisbi əvəzliyi

*La veste que je t'ai achetée est très chère*²⁷ (Mənim sənə aldığım pencek çox bahalıdır); *C'est la plus belle œuvre que cet écrivain ait écrite*²⁸ (Bu yazıcının yazdığı ən gözəl əsərdir). *Que* nisbi əvəzliyi ilə işlənən nisbi budaq cümlələrdə feilin arzu şəklinin (subjonctif) feilin şərt şəkli ilə (conditionel) dəyişməsi mümkün olmur. Gördüyümüz kimi, birinci cümlə feilin xəbər şəklində, ikinci cümlə isə feilin arzu şəklində işlənmişdir.

Quoi nisbi əvəzliyi

*Prenez votre parapluie, sans quoi vous serez moillé*²⁹ (indicatif) (Çətirinizi götürün, onsuz islanacaqsınız); *Qu'a demandé Joseph à quoi nous ne puissions répondre?*³⁰ (subjonctif) (Jozef nə soruşdu ki, biz ona cavab verə bilməyək). Bu nisbi əvəzlik də, əsasən, feilin xəbər və arzu şəkillərində işlənir.

Dont nisbi əvəzliyi

*C'est le sportif dont on parle beaucoup*³¹ (indicatif) (Bu, haqqında çox danışılan idmançıdır); *Mon oncle désire acheter une petite maison, dont le prix ne soit pas trop élevé*³² (subjonctif) (Mənim dayım qiyməti çox yüksək olmayan kiçik bir ev almağı arzulayır). *Dont* nisbi əvəzliyi ilə qurulan cümlələr də feilin xəbər və arzu şəklində işlənir.

Où nisbi əvəzliyi

*C'est l'hotel où nous sommes descendus la dernière fois*³³ (Bu

²⁷<https://www.francaisfacile.com/exercices/exercice-francais-2/exercice-francais-12702.php>

²⁸<https://zaguan.unizar.es/record/57051/files/TAZ-TFG-2016-1847.pdf>

²⁹https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu_doc..pdf

³⁰Yenə orada

³¹Yenə orada

³²Yenə orada

³³Yenə orada

bizim keçən dəfə düşdüyümüz oteldir); *Je connais, dans cette ville, aucun hôtel où on soit tranquille*³⁴ (Mən bu şəhərdə elə bir otel tanımıram ki, orada sakit ola bilək və ya mən bu şəhərdə sakit ola biləcəyimiz bir otel tanımıram). Bu cümlələrin də birincisi feilin xəbər şəklində, ikincisi arzu şəklindədir. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində *où* nisbi əvəzliyi məsdər formasında olan feillərlə də işlənir. Lakin belə cümlələr, əsasən, antedentsiz budaq cümlələrdir. *Il n'a pas où reposer sa tête*³⁵ (O başını qoymağa (dincəlməyə) yer tapmır).

Fransız dilində izahedici nisbi budaq cümlələr, əsasən, feilin xəbər şəklində və şərt şəklində işlənir. Məs: *Barack Obama, qui sera investi dans un mois, s'est engagé à retirer les troupes d'Irak et à faire de l'Afghanistan une des priorités de sa politique étrangère*³⁶ (LF, le 22 décembre) (Bir aydan sonra səlahiyyət almalı olan Barak Obama dəstələri İraqdan çıxarmağa və Əfqanıstanı öz xarici siyasətinin prioritetlərindən birinə çevirməyə məcbur oldu); *La Chine, l'Union africaine et la Ligue arabe ont mis en garde contre les conséquences d'une inculpation de Bachir, qui serait le troisième président en exercice poursuivi par la justice internationale après le Serbe Slobodan Milosevic et le Libérien Charles Taylor*³⁷ (LF, le 12 février) (Çin, Afrika birliyi və Ərəb liqası serbiyalı Slobodan Miloşeviç və Liberiyalı Çarlz Teylordan sonra beynəlxalq ədalət məhkəməsi tərəfindən təqib olunan, hakimiyyətdə olan üçüncü prezident Bəşirin iddianaməsinin nəticələrinə qarşı xəbərdarlıq etdilər).

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Formal əlamətlərinə görə təyin budaq cümlələrinin təhlili”** adlanır. Bu fəslin birinci paraqrafı **“Fransız dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümləni baş cümləyə bağlayan əlaqə vasitələrinə görə**

³⁴https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu__doc..pdf

³⁵Yenə orada

³⁶[https://www.lefigaro.fr/international/2008/12/21/01003-](https://www.lefigaro.fr/international/2008/12/21/01003-20081221ARTFIG00049-washington-va-envoyer-des-renforts-en-afghanistan-.php)

[20081221ARTFIG00049-washington-va-envoyer-des-renforts-en-afghanistan-.php](https://www.lefigaro.fr/international/2008/12/21/01003-20081221ARTFIG00049-washington-va-envoyer-des-renforts-en-afghanistan-.php)

³⁷https://www.pressafrik.com/Des-pays-africains-et-arabes-plaident-pour-Bachir-devant-l-Onu_a1255.html

təhlili” adlanır. Fransız dilçiliyində təyin budaq cümləsinin bir sıra tərifləri var və bu təriflərin böyük əksəriyyəti, əsasən, bu cümlələrin formal əlamətləri olan bağlayıcı sözlərin iştirakına əsaslanır. M. Qrevis təyin budaq cümləsinin bütövlükdə əhatə edən bir tərif irəli sürür. “*Təyin budaq cümləsi nisbi əvəzliliklərlə (qui, que, quoi, dont, où, lequel, quiconque), yaxud tərkibində nisbi əvəzlik olan sintagma ilə, və yaxud da yazılı dildə, xüsusilə də hüquq dilində nisbi determinantla (təyinedici ilə) müşayiət olunan sözlə başlayan bir cümlədir*”³⁸. Digər bir tərif isə J. Dübua tərəfindən irəli sürülür. O deyir ki, *təyin budaq cümləsi baş cümləyə nisbi əvəzlik və ya çox nadir hallarda nisbi sifət vasitəsi ilə bağlanır və o, isim qrupunda sözünüli təyini birləşmənin və sifətin icra etdiyi vəzifəni yerinə yetirir*³⁹. Klassik və təyin budaq cümlələrini daha dəqiq təsvir edən tərif M. Rijel, J. Kristof və R. Riula məxsus tərifdir⁴⁰. Tərifdə onlar deyirlər: “*Təyin budaq cümlələri cümləyə nisbi sözlə, nisbi əvəzliklə və ya çox nadir halda determinantla daxil olur. Bu sözlər (nisbi əvəzliklər) iki hissəyə bölünür: 5 sadə formalı nisbi əvəzlik: qui, que, quoi, dont, où və auquel və duquel formalarını düzəltmək üçün à və de sözünüli ilə birləşən mürəkkəb lequel nisbi əvəzliyi*”. Bu nisbi əvəzlik sadə formalı nisbi əvəzlilərdən fərqli olaraq cinsə və kəmiyyətə görə dəyişir (lequel, laquelle, lesquels, lesquelles). K. Turatye Larusun nəşr etdirdiyi “Fransız dilinin orta məktəb qrammatikası” kitabında verilən tərif nəzərdən keçirir. “Nisbi budaq cümlənin tipi” başlığı altında verilən tərif belədir: “*Nisbi budaq cümlə nisbi əvəzliliklərlə daxil olur və əvvəlki cümlədə ifadə olunan anteedent adlanan ismi və ya əvəzliyi tamamlayır. J’allais contempler le soleil // qui se couchait sur la mer (Mən dəniz üzərində batan günəşi seyr edəcəkdim). Bu cümlədə nisbi budaq cümlə soleil*

³⁸Arrivé, M. M. Grevisse, Le bon usage, treizième édition, par André Goose // – Paris: L’Information grammaticale, – 1997. № 73, – pp. 54-55

³⁹Dubois, J. La nouvelle grammaire du français / J.Dubois, R.Lagane R. – Paris: Larousse, – 1995. – p. 181

⁴⁰Loock, R. Pour (enfin ?) en finir avec les deux types de relative: la linguistique face aux limites de la catégorisation // Cercles, – 2013. № 29, – p. 794

(günəş) sözünün tamamlayıcısıdır”⁴¹. Beləliklə, fransız dilçilərinin təyin budaq cümlələrinə verdikləri tərifdən aydın görünür ki, bu budaq cümlələrin başlıca formal xüsusiyyəti onların qeyd edilən nisbi əvəzliliklərlə daxil edilməsidir. Məhz bu səbəblə də fransız dilçiliyində təyin budaq cümlələri qısaca olaraq “Nisbi budaq cümlələr” (les propositions relatives) və yaxud daha dolğun formada “Nisbi budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr” (Les subordonnées relatives) adlandırılır.

İkinci fəslin ikinci paragrafi “**Fransız dilinin antesedentli və antesedentsiz nisbi budaq cümlələrində nisbi əvəzliyin rolu**” adlanır. Fransız dilində nisbi əvəzliliklər iki qrupu əhatə edir: “*I qrupa latın dilindən irsən keçmiş sadə nisbi əvəzliliklər aiddir. Sadə nisbi əvəzliliklər bunlardır: qui (lat. qui), que (lat. quem), quoi (lat. quid), dont (de-unde), və nisbi zərf olan où (lat. ubi), II qrupa isə à və de sözlünlərlə birləşərək müxtəlif formalar yaradan lequell mürəkkəb nisbi əvəzliyi aiddir. II qrupa aid olan mürəkkəb nisbi əvəzlik cinsə və kəmiyyətə görə dəyişir ki, bu da onları sadə nisbi əvəzlilərdən fərqləndirir*”^{42 43}.

Antesedentli nisbi budaq cümlələrdə nisbi əvəzlik baş cümlədəki sözü əvəz etməklə baş cümlədəki sözün genişlənməsi üçün ikinci bir müstəqil cümlənin qurulmasının qarşısını alır, bir növ, qənaətcillik edir. Nisbi əvəzlik çox zaman dərhal antesedentdən sonra gələn bir anaforadır. Məsələn, *L’enfant qui traverse la rue est l’un de mes élèves*⁴⁴ (Küçəni keçən uşaq mənim şagirdlərimdən biridir). Burada nisbi əvəzlik (qui) özündən əvvəl gələn *enfant* sözünün (antesedentinin) təmsiledicisidir və bu sözün budaq cümlədə

⁴¹Touratier, Ch. Morphologie et morphématique. Analyse en morphemes./ Ch.Touratier. – Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, – 2002. – s.70

⁴²https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu_doc..pdf

⁴³Deloffre, F. La phrase française / F.Deloffre. – Paris: Sèdes, – 1979. – s.55

⁴⁴Багирзаде, В. Средства, связывающие главное и придаточное предложения, роль относительного местоимения в относительных придаточных предложениях с antecedентом и без antecedента (на основе французского языка) // Мова і культура, – 2018. Вип.21, т.1 (190), – с.71-81

təkrarı – anaforasıdır.

Nisbi əvəzlilərin yeri məsələsinə gəldikdə isə onlar həmişə nisbi budaq cümlələrin əvvəlində yerləşir. Bu qayda həm sadə, həm də mürəkkəb nisbi əvəzlilər üçün eynidir.

Antesedentsiz budaq cümlələrə gəldikdə isə onlar, əsasən, *qui* (*quiconque*), *que*, *quoi* nisbi əvəzliləri və *où* nisbi zərfi ilə işlənir. Bu zaman onlar daha anafora, yəni antesedent adlanan ismin və isim qrupunun təkrarı hesab edilmir. Onlar antesedentsiz işlənərək antesedentin mənasına malik olur, başqa sözlə, antesedentin mənalı məzmunu onların daxilində olur. Nisbi əvəzlik həm antesedentin funksiyasını, həm də bağlayıcının funksiyasını özündə ehtiva edir. Bu zaman antesedent yalnız güman edilir. *Qui dort dîne*⁴⁵ (Kim yatır o, nahar edir və yaxud Yatanlar nahar edir); *J'aime qui m'aime*⁴⁶ (Məni sevəni sevirəm və yaxud kim ki, məni sevir, mən onu sevirəm); *Quiconque travaille finit par réussir*⁴⁷ (Kim ki, zəhmət çəkir, o istədiyinə nail olur); *Elle à décidé d'aller où il va*⁴⁸ (O onun getdiyi yerə getməyi qərara aldı və yaxud O, qərara gəldi ki, onun getdiyi yerə getsin). Burada *qui*, *quiconque* nisbi əvəzlilərinin qarşısında *celui* işarə əvəzliyinin olması, *où* nisbi əvəzliyinin (zərfinin) qarşısında isə *là* zərfinin olması fərz edilir. Belə ki, bu cümlələrin, eyni zamanda, substantiv budaq cümlələr adlanması heç də təsadüfi deyil. Dilimizdə bu tip cümlələr korrelyativ təyin budaq cümlələrinə (bağlayıcı sözlərin iştirak etdiyi) müvafiq gəlir və çox zaman mübtədə funksiyası daşıyır.

İkinci fəslin üçüncü paraqrafı “**Fransız dilinin antesedentli nisbi sifət budaq cümlələrində baş cümlənin antesedentinin qarşısındakı təyinedicilər**” adlanır. Adından da görüldüyü kimi, antesedentli nisbi budaq cümlələrdə baş cümlə ilə nisbi budaq cümlə arasındakı əlaqənin müəyyənləşməsində antesedentin rolu böyükdür və o, öz növbəsində qarşısında digər təyinedici vasitələrin işlənilib

⁴⁵Sandfeld, Kr. Syntaxe du français contemporain. L'infinifitif / Kr.Sandfeld. – Genève: Droz, – 1978. – s.165-166

⁴⁶https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu__doc..pdf

⁴⁷Yenə orada

⁴⁸Yenə orada

işlənmeməsi ilə şərtlənir. Nisbi sifət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində işlənən antesedentlər müxtəlif artikllərlə (müəyyən, qeyri-müəyyən), *ce* işarə əvəzliyi, *celui* və onun törəmələri, geniş mənada işlənən əvəzliliklərlə, geniş mənada işlənən isimlərlə, xüsusi adlarla, şəxs əvəzlilikləri ilə və s. təyinedicilərlə müşayiət olunur. Nisbi budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində antesedentin qarşısında hər hansı müəyyən və qeyri-müəyyən artiklin işlənməsi nisbi budaq cümlənin işlənməsini vacib edə bilər və ya onu uzaqlaşdırma bilər. Artıqlıq tabeli mürəkkəb cümlənin elementi kimi nisbi budaq cümlənin işlənməsini o zaman tələb edir ki, o fərdiləşdirmə vəzifəsinin öhdəsindən budaq cümlənin köməyi olmadan gələ bilməsin. İsimlə işlənən digər təyinedicilərin olmaması artıqlıq üçün nisbi sifət budaq cümlələrinin işlənməsini zəruri edir.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı “**Azərbaycan dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində antesedentin qarşısında iştirak edən təyinedicilər**” adlanır. Azərbaycan dilçiliyində təyin budaq cümlələri komponentlərin sıralanması, təyin olunan söz, yəni antesedentin iştirak edib-etməməsi meyarları ilə yanaşı, təyin olunan sözün qarşısındakı formal göstəricilərin iştirakına görə də təsnif edilmişdir. Dilimizdə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində işlənən antesedentlərin qarşısında, əsasən, *elə, belə, elə bir, belə bir, o, bu, həmin, bəzi, bir cür* və s. işarə və təyini əvəzliliklər, qeyri-müəyyənlik bildirən *bir* sözü işlənir. Məsələn: *Elə adamlar var ki, onların üzünü ayda iki dəfə - ancaq maaş günləri burada görmək olar*⁴⁹; *Siminbər Zərrintacın yanından qaçıb gələndən sonra anasına ondan – tənbəlliyindən, içməyindən, əri ilə kobud rəftarından elə şeylər danışmışdı ki, arvadın ayağı yerə yapışmışdı*⁵⁰; *O mətləb ki, mən demək istəyirəm, elə siz bacaran mətləbdir*⁵¹; *O məsələni ki, sizə*

⁴⁹Hacızadə, Ə. Vəfalım mənim: [on cildə] / Ə.Hacızadə. – Bakı: Nafta-Press, – V c. – 2004. – s.104

⁵⁰Hacızadə, Ə. Ayrılığın sonu yoxmuş: [on cildə] / Ə.Hacızadə. – Bakı: Nafta-Press, – IV c. – 2004. – s.203

⁵¹İbrahimov, M. Pərvanə / M. İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, – 1984. – s.264

danışacağam heç həs bilməməlidir (danışıqdan).

Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində təyinedicilər bəzən mürəkkəb feillərin birinci hissəsinə (isim hissəsinə) də aid ola bilər. Dilimizdə işlənən *cavab vermək, toy etmək, toy tutmaq, oyun açmaq, qərara gəlmək* və s. feillər bu qəbildəndir. Bundan başqa Azərbaycan dilində antesedentin qarşısında təyinedicinin iştirak etmədiyi hallar da mövcuddur. Məsələn, Uşaqlar var adamın gözünün içinə baxa-baxa yalan danışır (danışıqdan), Gəlinlər var yumurtanın ağını bu gün yeyir, sarısını sabaha saxlayır (Qaynana filmindən). Burada təyinedicilər işlənməsə də fərz edilir.

Azərbaycan dilində də fransız dilində olduğu kimi, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində işlənən antesedentlərin qarşısında təyin budaq cümlələrinin gəlməsini zəruriləşdirən və baş cümlə ilə budaq cümlə arasındakı əlaqənin müəyyənlişməsində böyük rol oynayan təyinedicilər işlənir. Bu sözlər baş cümlədə budaq cümlənin yerliyi, qəlibi kimi çıxış edirlər.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Funksional cəhətdən təyin budaq cümlələrinin təhlili”** adlanır. Üçüncü fəslin birinci paragrafi **“Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin yerinə yetirdiyi vəzifələrə görə təhlili”** adlanır. Fransız dilində nisbi budaq cümlələri digər budaq cümlə növlərindən fərqləndirmək üçün çox zaman onların sifət budaq cümlələri ilə eyni olduğunu qeyd edirlər. M. Qrevisin sözü ilə desək, nisbi budaq cümlələr sifətə və feili sifətə uyğun olur⁵². Alman dilçiləri nisbi budaq cümlələr əvəzinə tez-tez sifət budaq cümlələri (die Adjektivsätze) terminini işlədirlər. K. Turatye qeyd edir ki, R. Küner və K. Şteqman latın dilinin nisbi budaq cümlələri haqqında yazdıqları bölməni bu sözlərlə başlayırlar: *“Sifət budaq cümlələri cümlə şəklinə düşmüş sifət və feili sifətlərdir və sifət kimi onlar da mübtəda və ya əvəzliyi birbaşa təyin etmə*

⁵²Arrivé, M. M. Grevisse, Le bon usage, treizième édition, par André Goose // – Paris: L'Information grammaticale, – 1997. № 73, – pp. 54-55

xüsusiyyətinə malikdirlər”⁵³. Fransız dilində nisbi budaq cümlələr sifətin sintaktik vəzifələri olan, isim və ya isim qrupu ilə birlikdə işlənən təyin funksiyasını (épithète liée) və isimlə birlikdə deyil, ondan ayrı işlənən təyin (épithète détachée) funksiyasını daşdığı üçün “Les propositions adjectivales” da adlandırılır ki, bunun da mənası Azərbaycan dilində sifət budaq cümlələrinə uyğun gəlir. M. Rijelə görə nisbi budaq cümlələrin “Les subordonnées adjectivales” adlanması onu göstərir ki, onlar sifətlərə, eləcə də feili sifətlərə uyğun gəlir. Məsələn: *Il ne nous annonce rien qui soit vraiment nouveau. Il ne nous annonce rien de vraiment nouveau*⁵⁴. Bu cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə onlar arasında semantik fərqin olmadığını görürük (O bizə yeni olan (yeni) heç nə demədi).

A. Seşə isə bir çox təyin budaq cümlələrinin sifət və feili sifətlə əvəz oluna bilməsini qeyd etsə də, onların tam olaraq sifətin ekvivalenti olmamasını təsdiq edən tutarlı dəlillərin olduğunu bildirir⁵⁵. K. Turatyə də öz həmkarı kimi bu eyniləşdirilməni tələsik çıxarılmış bir ümumiləşdirmədən başqa bir şey hesab etmir. O belə hesab edir ki, təyin budaq cümləsi bütövlükdə sifətə deyil, sifətin sintaktik vəzifələrindən biri olan birgə yazılan təyine (épithète liée) uyğun gəlir. Fransız dilində təyin budaq cümləsinin bütövlükdə sifətə uyğun gəlməsini təsdiq etmək üçün, ilk növbədə, təyin budaq cümləsinin sifətin digər sintaktik vəzifəsi olan ismi xəbərin ad hissəsinə (attribut du sujet) də uyğun gəlməsini sübut etmək lazımdır. Beləliklə, K. Turatyə qeyd edir: “*İlk baxışdan aydın görünür ki, antedentli sifət budaq cümlələr ismi xəbərin ad hissəsi vəzifəsində çıxış etmir*”⁵⁶.

⁵³Touratier, Ch. La relative: essai de théorie syntaxique (à partir de faits latins, français, allemands, anglais, grecs, hébreux, etc.) / Ch.Touratier. – Paris: Klincksieck, – 1980. – p. 23

⁵⁴Sandfeld, Kr. Syntaxe du français contemporain / Kr.Sandfeld. – Geneve: Droz, – T. II. – 1936. Les propositions subordonnées, – p.214, et 165, – p.798

⁵⁵Tesnière, L. Elements de syntaxe structurale / L.Tesnière. – Paris: Klincksieck, – 1988. – s.187

⁵⁶Touratier, Ch. Morphologie et morphématique. Analyse en morphemes. / Ch.Touratier. – Aix-en-Provence: Presses universitaires de Provence, – 2002. –p. 35-36

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı “**Təyin budaq cümlələrinin sintaktik ekvivalentləri**” adlanır. Bu və ya digər fikrin müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə edilə bilməsi dilin hərtərəfliliyi və imkanlarının tükənməz olması ilə əlaqədardır. Sintaktik səviyyədə bir kateqoriyadan olan cümlələrin digər kateqoriyadan olan cümlələrlə, qarşılıqlı olaraq, cümlələrin əsas mənasına xələl gətirilmədən əvəz edilə bilməsi dili stilistik baxımdan daha rəngarəng edir.

Demək olar ki, əksər dillərdə tabeli mürəkkəb cümlələri digər sintaktik vasitələrlə ifadə etmək mümkündür. Bu hal fransız və Azərbaycan dillərinin təyin budaq cümlələri üçün də keçərlidir.

Fransız dilinin nisbi budaq cümlələrinin məna və vəzifə baxımından digər vasitələrlə əvəz oluna bilməsini qeyd edən “Fransız dilində cümlə sintaksisi” (Syntaxe de la phrase française) kitabının müəllifləri A.G. Basmanova və A.N. Tarasova, əsasən, *qui* və *que* nisbi əvəzlilikləri ilə daxil olan nisbi budaq cümlələrin ekvivalentlərini nəzərdən keçirmişlər⁵⁷. Belə ki, onlar fransız dilinin *qui* nisbi əvəzliyi ilə daxil olan nisbi budaq cümlələrinin həm məna, həm də funksiya baxımından indiki zamanda işlənən, ismə və şəxs əvəzliyinə aid olan feili sifətlərə, keçmiş zaman feili sifətlərinə, sifətlərə, sözönülü və sözönüsüz məsdərlərlə işlənən cümlələrə uyğun gəldiyini qeyd edirlər.

Fransız dilində sintaktik baxımdan tabeli mürəkkəb cümlələr ilə feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə genişləndirilmiş sadə cümlələr sinonimdir. Onları çox asanlıqla bir-biri ilə əvəz etmək mümkündür. Lakin S. Kindin indiki zaman feili sifət və nisbi budaq cümlə ilə bağlı yazdığı məqalənin adından da görüldüyü kimi, feili sifət nisbi budaq cümlələrinin yalnız təqribi, zahiri ekvivalentidir, yəni onlar arasında tam eyniyyət yoxdur⁵⁸. Azərbaycan dilində də feili sifət tərkibləri ilə təyin budaq cümlələrinin bir-biri ilə əvəzlənməsinin mümkünlüyü danılmazdır. Amma 3 qrupda yerləşdirdiyimiz təyin

⁵⁷Басманова, А.Г. Синтаксис предложения французского языка / А.Г.Басманова, А.Н.Тарасова. – Москва: Высшая школа, – 1986. – с.128-129

⁵⁸Bağırzadə, V. Fransız dilində nisbi budaq cümlələrin ekvivalentləri // Dil və ədəbiyyat, – 2018. № 2 (106), – s. 116

budaq cümlələrini araşdırarkən bu iki dil vahidi arasında tam eyniyyətin olmaması müəyyən edildi.

Üçüncü paraqraf “**Fransız dilində təyin budaq cümlələrinin xüsusi tipi sayılan atributiv və ya predikativ budaq cümlələr**” adlanır. Elə antedentli nisbi budaq cümlələr də vardır ki, forma etibarilə nisbi budaq cümlə olmasına baxmayaraq, onları antedentli nisbi budaq cümlələrin nə məhdudlaşdırıcı, nə də izahedici növünə aid etmək olur.

A. Şteynberq “Fransız dilinin qrammatikası” kitabında atributiv nisbi budaq cümlələri iki qrupa bölür. A. Şteynberqə görə, atributiv nisbi budaq cümlələrdən bəziləri *être, rester, se tenir, se trouver* feilləri ilə işlənən baş cümlənin mübtədasına aid olur. Bu feillərdən sonra çox zaman yer bildirən *là* zərfi işlənir və budaq cümlə də müvafiq olaraq *là* zərfindən sonra işlənərək tabesiz mürəkkəb cümlə və yaxud da müstəqil cümlə təsiri bağışlayır. 1. *Elle est là qui m’attend* (Elle est là, (et) elle m’attend) (O oradadır və məni gözləyir). 2. *Le père était toujours là, qui pouvait les entendre* (Zola) (Ata həmişə orada idi və onları eşidə bilirdi). Bəziləri isə *voir, entendre, regarder, sentir* kimi qavrama feilləri ilə və yaxud da *apercevoir, trouver, découvrir, rencontrer* kimi feillərlə işlənən baş cümlənin vasitəsiz tamamlığına aid olur. Fransız dilində antedentli nisbi budaq cümlələrin bu növü məsdərli və feili sifətli sadə cümlələrə uyğun gəlir. *Je vois ma fille pleurer* və ya *Je vois ma fille pleurant* (Mən qızımın ağlamağını görürəm və ya Mən qızımı ağlayan görürəm)⁵⁹.

Atributiv nisbi budaq cümlə məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələr kimi anafirik əlaqə əsasında yaransa da, onlardan fərqli olaraq müstəqil komponentdir və mübtəda və tamamlığa aid ismi xəbərin ad hissəsi (atribut) adlı aktant statusuna malikdir. Belə ki, atributiv nisbi budaq cümlə mübtəda və tamamlığa aid ismi xəbərin ad hissəsi kimi müstəqil bir komponent olduğu halda,

⁵⁹Штейнберг, Н.М. Грамматика французского языка: синтаксис простого и сложного предложения на французском языке: [в 2 томах] / Н.М.Штейнберг. – Ленинград: Просвещение, – т. 2. – 1972. – с.116-117

antesedentli nisbi budaq cümlələrin mənacə növləri olan məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələr yalnız öz antesedentlərinin bir hissəsi hesab edilir.

Dördüncü paraqraf **“Antesedentsiz nisbi budaq cümlələrə dair”** adlanır. Antesedentsiz nisbi budaq cümlə elə bir budaq cümlədir ki, burada antesedent ilə nisbi əvəzlik arasında əlaqə qırılmış olur və ikinci, yəni sonra gələn element (nisbi əvəzlik) cümlənin əvvəlində yerləşdirilir ki, bu da antesedentsiz nisbi budaq cümləni kifayət qədər spesifik edir. Bu cümlələr fransız dilində müxtəlif cür adlandırılır. Ən çox işlədilən ad fransız dilinin məktəb qrammatikalarında və dərsliklərindəki **“Antesedentsiz nisbi budaq cümlələr”** adıdır^{60 61 62}. Deskriptiv baxımdan bu termin qəbul ediləndir, çünki o, özündə **“ortodoks”** adlanan antesedentli nisbi budaq cümlələrə nisbətən müəyyən qədər kənara çıxma mənasını ehtiva edir, başqa sözlə bu termin öz adı ilə antesedentsiz nisbi budaq cümlələrin antesedentli nisbi budaq cümlələrə nisbətən fərqli olduğunu göstərir. Belə ki, fransız dilçiliyində **“müstəqil nisbi budaq cümlə”**⁶³, ingilis dilində, əsasən, ümumi sintaksisdə yenə də həmin termin, yəni müstəqil budaq cümlə termininə rast gəlmək olur⁶⁴. Buna baxmayaraq, bu dil vahidinin adlandırılması üçün **“müstəqil”** termini müvafiq sayılır. Belə ki, bu termindən fransız dilinin qrammatikasında, əsasən, cümlələrin klassifikasiyasında istifadə edilir (müstəqil/ baş/ budaq). Sintaktik funksiyanı nəzərə alan M. Rozenberq budaq cümlələrin **“substantif nisbi budaq cümlələr”**

⁶⁰Grevisse M. Le Bon usage. Grammaire française avec des remarques sur la langue française d'aujourd'hui / M.Grevisse. – Gembloux: J. Duculot, – 1975. – 1322 p.

⁶¹Wagner, R.-L. Grammaire du français classique et moderne / R.-L.Wagner, J.Pinchon. – Paris: Hachette, – 1967. – 640 p.

⁶²Riegel, M. Grammaire méthodique du français / M.Riegel, J-C.Pellat, R.Rioul. – Paris: PUF, – 2009. – 1065 p.

⁶³Sandfeld, Kr. Syntaxe du français contemporain. L'infinifit / Kr.Sandfeld. – Genève: Droz, – 1978. – 540 p.

⁶⁴Hirschbuhler, P. Two analyses of free relatives in French // Le langage et l'homme, – 1976. 31, – p.71-81

termini ilə adlandırılmasına üstünlük verir⁶⁵. Substantif təyin budaq cümlələrinin mübtədə funksiyası daşması, mübtədə budaq cümləsinə uyğun gəlməsinin əsas səbəbi onların cümlənin əvvəlində yerləşməsi və mübtədanın sualına cavab verməsidir. Lakin bu tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin qarşısında antesedent fərz edilərsə, bu zaman təyin budaq cümləsinə cümlənin daxili məzmunundan çıxış edərək *quel* (hansı) sualını vermək mümkündür.

Fransız dilinin antesedentsiz nisbi budaq cümlələri Azərbaycan dilinin *ki* bağlayıcısı ilə deyil, *bağlayıcı sözlərlə* işlənən təyin budaq cümlələrinə uyğun gəlir.

Beşinci paraqraf “**Antesedentsiz və yaxud substantiv təyin budaq cümlələrində nisbi əvəzlilərin funksiyaları**” adlanır. Antesedentsiz və ya substantiv nisbi budaq cümlələr, əsasən, sadə formalı daxiledici seqmentlər olan *qui, que, quoi* nisbi əvəzlilikləri ilə daxil edilir. Bu nisbi əvəzliliklər neytral ya da qeyri-müəyyən əvəzliliklər adlanır⁶⁶.

Qui mübtədə vəzifəsində. *Qui* nisbi əvəzliyi mübtədə vəzifəsində, əsasən, atalar sözlərində, deyimlərdə, zərbi-məsəllərdə və daşlaşmış ifadələrdə işlədilir.

*Qui va à la chasse, perd sa place*⁶⁷ (Gecikən uduzur). Cümlənin hərfi tərcüməsi belədir: Kim ova gedir yerini itirir.

Semantik cəhətə gəldikdə, antesedentsiz nisbi budaq cümlələr çox zaman şərt mənasına malik olur. Məs: “*Qui veut la fin, veut les moyens*”⁶⁸ (Məqsədə aparan hər yol mübahdir). Eyni zamanda, “*Qui*

⁶⁵Rothenberg, M. Les propositions relatives adjectives en français // Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, – 1972. 67/1, – pp.175-213

⁶⁶Ducháček, O. Grammaire du français contemporain / O.Ducháček, J.Bartoş. – Bratislava: Slovenské pedagogické nakladatel'stvo, – 1976. – p.102

⁶⁷<https://www.linternaute.fr/proverbe/461/qui-va-a-la-chasse-perd-sa-place/#:~:text=Lorsque%20l'on%20poss%C3%A8de%20des,les%20appropri%C3%A9s%20notre%20retour>

⁶⁸<https://www.linternaute.fr/proverbe/239/qui-veut-la-fin-veut-les-moyens/#:~:text=Pour%20parvenir%20%C3%A0%20un%20objectif,avilissants%20%C3%A0%20immoraux%20ou%20peu%20nobles.&text=La%20fin%20justifie%20les%20moyens>

m'aime, me suive"⁶⁹ (Məni sevən ardımca gəlsin) cümləsində isə biz güzəşt mənasını hiss edirik.

Qui nisbi əvəzliyi tamamlıq mənasında.

Tamamlıq funksiyasını icra edən *qui* nisbi əvəzliyi feildən sonra işlənir:

*A vous de voir qui s'en chargera*⁷⁰ (Bu işlə kimin məşğul olacağı barədə siz düşünün və ya bu işlə kimin məşğul olacağı barədə düşünmək sizə düşər).

Que nisbi əvəzliyi sözdənüsüz cansız isimləri (sözləri) ifadə edir. Bu nisbi əvəzlilər çox zaman arxaizmlərdə işlənir. Danışıq dilində *que* nisbi əvəzliyinin işlənməsinə daha çox məsdər qarşısında rast gəlinir.

Que nisbi əvəzliyinin mübtəda vəzifəsində işlənməsinə çox nadir hallarda atalar sözlərində rast gəlmək olur. *Advienne que pourra* (Qoy nə olursa olsun)⁷¹.

Çox zaman *que* nisbi əvəzliyi tamamlıq rolunda *coûte que coûte* (nəyin bahasına olursa olsun), *vaille que vaille* (olacağa çarə yoxdur, bəxtə bəxt, nə olacaqsız olacaq) kimi ifadələrdə işlənir. Je devais arrêter de boire *coûte que coûte*⁷² (Mən nəyin bahasına olursa olsun içməyi dayandırmalıyam).

Quoi vasitəsiz, vasitəli tamamlıq və zərlik funksiyalarında çıxış edir. *Quoi de neuf pour le salarié* (İşçi üçün nə yenilik var); *De quoi renforcer les interrogations sur les défauts intrinsèques de ce produit* (Bu məhsulun daxili qüsurları ilə bağlı sualları niyə artırmaq); *Après quoi je suis parti*⁷³ (Bundan sonra mən çıxıb getdim).

Üçüncü fəslin altıncı paragrafı "**Antesedentsiz nisbi budaq cümlələrin feil şəkli**" adlanır. Antesedentsiz nisbi budaq cümlələrlə işlənən nisbi əvəzlilər aşağıdakılardır: *Qui, quiconque, que, quoi,*

⁶⁹<https://www.linternaute.fr/expression/langue-francaise/19444/qui-m-aime-me-suive/>

⁷⁰https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu__doc..pdf

⁷¹<https://www.linternaute.fr/expression/langue-francaise/14706/advienne-que-pourra/>

⁷²https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu__doc..pdf

⁷³Yenə orada

où. Bu nisbi budaq cümlələr üçün xarakterik olan feil şəkilləri isə, əsasən, feilin xəbər şəkli, arzu şəkli və məsdərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadaladığımız nisbi əvəzliliklərin demək olar ki, hamısı feilin xəbər şəklində işlənir. Lakin bu nisbi əvəzliliklərdən bəzilərinin feilin digər şəkillərində, eləcə də məsdərdə işlənməsi mümkün olmur⁷⁴.

Qui a bu boira (Kim içib, içəcək); *Je m'adresse à qui veut m'entendre* (Məni eşitmək istəyənə müraciət edirəm və ya Mən o adama müraciət edirəm ki, məni eşidir); *Quiconque se servira de l'épée périra par l'épée*⁷⁵ (Kim ki qılıncdan istifadə edir, qılınc yarasından da ölüür). Bu cümlə Azərbaycan dilində *Su səhəngi suda sınar* atalar sözünə uyğun gəlir.

Fransız dilində *qui* nisbi əvəzliyi ilə başlayan antesedentsiz budaq cümlələrin əksəriyyəti özündə şərt mənasını ehtiva edir. Azərbaycan dilində də bu cümlələrin ekvivalentləri, əsasən, feilin xəbər və şərt şəkillərində işlənir. Fransız dili analitik dil olduğundan *à* və *de* sözləri ilə işlənən *qui* bağlayıcı sözü Azərbaycan dilində *kim* bağlayıcı sözünün hallanması ilə ifadə olunur. *Kimi* əlimlə işarə edirəmsə o adam yaxınlaşsın (danışığından); *Kimə* deyirəmsə, o eşitsin (danışığından); *Kimdən* narazıyamsa, o narahat olsun (danışığından) və s.

Yeddinci paragraf “**Fransız dilində anafirik baza əsasında qurulmayan çevrilmiş təyin budaq cümlələr**” adlanır. Təyin budaq cümləsinin əsas funksiyası baş cümlədə verilən, isimlə ifadə olunmuş mübtədə və tamamlığın mənasını genişləndirib izah etməkdir. Bu da o deməkdir ki, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr anafirik əlaqə əsasında yaranır. Anafora dedikdə, söyləmə zamanı, nitqdə antesedentin mənasını izah edən və onu təkrarlayan söz və ya sintaqm nəzərdə tutulur, bir sözlə bu, antesedentin təkrarlanmasıdır.

Fransız dilində anafirik əlaqə əsasında qurulan, yəni tərkibindəki cümlələrdən birinin digərini tamamladığı əsl təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı anafirik əlaqə əsasında qurulmayan ayırıcı, vurğulayıcı funksiyaya malik olan cümlələr də

⁷⁴Sechehaye A. Essai sur la structure logique de la phrase / A.Sechehaye. – Paris: Champion, – 1950. – s.107

⁷⁵https://is.muni.cz/th/ayw0z/diplomka_do_archivu_doc..pdf

mövcuddür. Bu cümlələr “*c’est ... qui, c’est ... que*”, “*Il y a*” vurğulayıcı ifadələri və “*avoir*” feili ilə cümləyə daxil olur. Məs: *C’est Paul qui a sonné à la porte*⁷⁶ (Qapını döyən Poldur); *Il y a un homme qui vous attend*⁷⁷ (Bir kişi sizi gözləyir); *Paul a les cheveux qui frisent*⁷⁸ (Polun saçları qıvrımdır); *Vous savez, je déménage et mon mari qui n’est pas là* (Bilirsiniz, mən evdən köçürəm, ərim isə burada deyil) (danışıqdan).

Belə cümlələrin işlədilməsi təkcə aktuallaşma baxımından deyil, həmçinin üslubiyat baxımından da fransız dili üçün zəruridir. Nisbi əvəzliliklərlə işləndiklərinə görə nisbi budaq cümlələr adlandırılırsalar da, əslində bu cümlələr çevrilmiş budaq cümlələrdir.

“**Nəticə**” hissəsində dissertasiya işinin başlıca elmi qənaətləri əks olunmuşdur:

1. Dilçilik tarixində, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi təkcə bir prinsip üzrə deyil, komponentlər arasındakı formal və semantik cəhətlər əsas götürülməklə iki prinsip üzrə aparılmışdır.

2. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik baxımdan üç quruluş tipinin (birözəkli, ikiözəkli, korrelyativ) mövcud olması və təyin budaq cümlələrinin bu quruluş tiplərindən birözəkli və korrelyativ quruluşlara aid olması müəyyən edilmişdir.

3. Fransız dilinin təyin budaq cümlələri baş cümlədə antesedentin iştirak edib-etməməsi ilə əlaqədar olaraq iki əsas növə – nisbi sifət budaq cümlələr və ya antesedentli nisbi budaq cümlələrə və substantiv nisbi budaq cümlələr və ya antesedentsiz nisbi budaq cümlələrə ayrılır.

4. Fransız dilinin nisbi budaq cümlələrinin antesedentli növündə budaq cümlə baş cümlədəki antesedentə münasibətinə görə mənaca iki qrupa bölünür: məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələr. Onlardan birincisi birözəkli, ikincisi isə ikiözəkli quruluş tipinə müvafiqdir. Lakin fransız dilinin təyin budaq cümlələrinin

⁷⁶https://tidsskrift.dk/revue_romane/article/view/29402/26415

⁷⁷Yenə orada

⁷⁸Yenə orada

ikiözəkli quruluş tipi tabeli mürəkkəb cümlələrin ənənəvi ikiözəkli quruluş tipindən fərqlənir. Burada nisbi budaq cümlə baş cümlənin ümumi mənasına aid olmayıb, onun bir üzvünə aid əlavə məlumat verir. Azərbaycan dilinin təyin budaq cümlələrinə gəldikdə isə onlar fransız dilinin antesedentli nisbi budaq cümlələrinin məhdudlaşdırıcı məna növünə uyğun gəlir.

5. Fransız dilində nisbi budaq cümlələrin digər bir növü də vardır ki, quruluşca (antesedentin iştirakı, komponentlərin bağlanması) məhdudlaşdırıcı və izahedici nisbi budaq cümlələrə bənzəsə də, funksiya baxımdan onlardan fərqlənir və nisbi budaq cümlələrin xüsusi halı hesab edilir. Atributiv və ya predikativ budaq cümlə adlanan bu nisbi budaq cümlələr ismi xəbərin ad hissəsinə müvafiq gəlir.

6. Fransız dilində atributiv və ya predikativ mürəkkəb cümlələrin struktur baxımdan antesedentli nisbi budaq cümlələrin izahedici növünə uyğun gəlməsi və hər iki cümlənin də ikiözəkli quruluş tipinə aid olması müəyyən edilmişdir.

7. Həm fransız, həm də Azərbaycan dilinin təyin budaq cümlələrinin öz əsas mənasından – təyinedicilik mənasından başqa, əlavə məna çalarları da ehtiva etməsi müəyyən edilmişdir.

8. Fransız dilinin nisbi budaq cümlələrində komponentlər bir-biri ilə bağlayıcılıq funksiyası ilə cümlə üzvü funksiyasını özündə birləşdirən nisbi əvəzliliklər vasitəsilə, Azərbaycan dilində isə baş və budaq cümlə bir-biri ilə, əsasən, *ki* bağlayıcısının köməyi ilə bağlanır. Lakin dilimizdə təyin budaq cümlələrinin bağlayıcı sözlərin köməyi ilə qurulan və fransız dilinin antesedentsiz nisbi budaq cümlələrinə uyğun gələn xüsusi bir quruluş tipi də vardır.

9. Fransız dilinin antesedentli budaq cümlələrində, Azərbaycan dilinin isə ən çox işlənən klassik quruluşlu təyin budaq cümlələrində baş cümlədə antesedentin qarşısında budaq cümlənin gəlməsini zəruriləşdirən və baş cümlə ilə budaq cümlə arasındakı əlaqənin müəyyənləşməsində böyük rol oynayan təyinedicilərin işlənməsi aşkar edilmişdir.

10. Həm fransız, həm də Azərbaycan dillərində təyin budaq cümlələri və feili sifət və feili sifət tərkibləri ilə genişləndirilmiş sadə

cümlələr sintaktik baxımdan sinonimdir. Lakin tədqiqat zamanı məlum oldu ki, fransız dilinin bu dil vahidləri yalnız qismən ekvivalentdir, yəni onlar arasında tam eyniyyət yoxdur. Belə ki, feili sifətlər təyin budaq cümləsini əvəz etdikdə cümlə üçün vacib olan təyinlik mənasını versələr də, zaman münasibətlərinin dəqiqləşdirilməsi və subyektin vurğulanması baxımından onlar tam eyniyyət təşkil etmir. Azərbaycan dilində isə feili sifət şəkilçilərinin çox olması və cümlədə məna dəqiqliyini təmin etməsi baxımından bu cümlələrin bir-biri ilə əvəz edilməsinin mümkünlüyü fransız dilinə nisbətən daha çox nəzərə çarpır. Hətta fikrimizcə, onları eyniləşdirmək də mümkündür. Lakin az da olsa, elə mürəkkəb quruluşlu təyin budaq cümlələr də vardır ki, bu cümlələri feili sifətli konstruksiyalarla əvəz etdikdə anlaşılmazlıq əmələ gəlir. Cümlələr arasında üslub fərqi var. Bu dil vahidlərindən hansının işlədilməsi isə danışanın üslubundan asılıdır. Cümlənin mənasının başa düşülməsində təyin budaq cümlələrindən istifadənin, yəni fikrin məhz təyin budaq cümlə formasından istifadə edilməklə ötürülməsinin daha məqsədəuyğun olması müəyyən edildi. Belə ki, bu konstruksiyalar sintaktik sinonim olsa da, tam eyniyyət təşkil etmir.

11. Fransız dilinin antesedentsiz nisbi budaq cümlələri Azərbaycan dilinin korrelyativ quruluşda yerləşdirilən təyin budaq cümlələrinə müvafiq gəlir və onların hər ikisi antesedentsiz olduğuna görə mübtəda funksiyasında işlənsə də, təyinedicilik funksiyasına malikdir, belə ki, fərz olunan antesedenti müəyyənəşdirməyə xidmət edir.

12. Fransız dilində nisbi əvəzliliklərlə düzələn, formaca təyin budaq cümlələrinə bənzəyən xüsusi tip mürəkkəb cümlələr də aşkar edilmişdi. *C'est ... qui, c'est ... que, il y a* ifadələri ilə, *avoir* feili ilə bu və ya digər sözün ayrı-ayrılıq vurğulanmasına xidmət edən çevrilmiş budaq cümlələr təyinedicilik funksiyasına deyil, aktuallaşdırma funksiyasına malikdir.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıda çap olunmuş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Fransız və Azərbaycan dillərində sadə cümlədə söz sırasının struktur-tipoloji xüsusiyyətləri. // Filologiya məsələləri, – 2011. № 13, – s.174-180

2. Cümlə və söyləm dilin sintaktik səviyyəsinin əsas vahidi kimi // Filologiya məsələləri, – 2014. № 2, – s.226-232

3. Fransız dilində antesedentli təyin budaq cümlələrində antesedentin qarşısında işlənən təyinedicilər // Filologiya məsələləri, – 2014. № 6, – s.43-49

4. Fransız dilində təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr məsələsinə dair // Tədqiqələr, – 2015. № 1, – s.158-166

5. Antesedentli nisbi budaq cümlələrin xüsusi tipi sayılan atributiv və ya predikativ nisbi budaq cümlələr // Tədqiqələr, – 2018. № 1, – s.94-104

6. Fransız dilində nisbi budaq cümlələrin ekvivalentləri // Dil və ədəbiyyat, – 2018. № 2 (106), – s.113-116

7. Средства, связывающие главное и придаточное предложения, роль относительного местоимения в относительных придаточных предложениях с антецедентом и без антецедента (на основе французского языка) // Мова і культура, – 2018. Вип.21, т.1 (190), – с.71-81

8. Azərbaycan və Fransız dillərində mürəkkəb cümlələrin quruluş tipləri. // Bəkir Çobanzadə - 125 “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – 2018 – s.199-201

9. Fransız dilində anafirik əlaqə əsasında qurulmayan budaq cümlələr. // Conference book “Baku 2 and international conference of science, – 1st of april – 2018 – s.181-183

10. Azərbaycan və fransız dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə və baş cümlənin qarşılıqlı münasibətinə dair // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsi. Tanınmış türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları – Bakı: 28 oktyabr – 28 oktyabr 2019, – s. 241-243

11. Придаточные предложения без антецедента во

французском языке и их эквиваленты в Азербайджанском языке. // “Advances in science and technology”. Международная научно-практическая конференция, – Москва: – 2019, – II часть, – с. 43-46

12. Fransız dilində feilin arzu şəkli və onun təyin budaq cümlələrində işlənmə məqamları (Fransız və Azərbaycan dilləri materialları əsasında). // Filologiya məsələləri, – 2024. № 9, – s.187-195

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 Yanvar 2025-ci il tarixində saat 11:00 -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 13 Dekabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.11.2024
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 47 693
Tiraj:100